

جایگاه کرامت و آزادگی در پیشرفت انسانی از دیدگاه اسلام*

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۴/۱۴ تاریخ تأیید: ۱۳۹۴/۸/۱۶

محمد جمال خلیلیان اشکذری**
قاسم عسکری***

چکیده

توسعه انسانی متعارف با نگرشی خاص و محدود به انسان، هدف‌های خود را متوجه رفع نیازهای مادی و رسیدن به رفاه نسبی کرده و از بُعد روحی و معنوی انسان، غفلت کرده است. توجه اسلام به این بُعد، نگاه به پیشرفت مادی انسان را نیز در عرصه فردی و اجتماعی تحت تأثیر قرار می‌دهد.

تحقیق پیش رو با توجه به منطق و ملاک انتخاب معیارها و با عنایت به مبانی پیشرفت انسانی از دیدگاه اسلام با روش تحلیلی-توصیفی به تبیین معیار کرامت و آزادگی و نقش آن در پیشرفت انسانی می‌پردازد و با توجه به آموزه‌های اسلامی و به کارگیری روش تحلیلی-توصیفی، سه شاخص «ولایت‌پذیری»، «اطمینان خاطر و آرامش روحی» و «رعایت شئون اخلاقی» برای معیار کرامت و آزادگی مطرح می‌کند و جهت سنجش کمی هر یک از آن‌ها نماگرهایی پیشنهاد می‌کند؛ البته برای پاسخ‌گویی به نیاز جسمی معیار تأمین معاش، نیاز عقلی معیار علم و معرفت و برای مطالبه‌های روحی معیار دین‌داری نیز لازم است. کرامت و آزادگی به عنوان معیار چهارم، متضمن حفظ شأن و منزلت انسان در تمام زمینه‌هاست.

واژگان کلیدی: معیار، شاخص، نماگر، پیشرفت انسانی، سعادت، کرامت و آزادگی.
طبقه‌بندی: JEL: Z10, Z12, O15.

* مقاله پیش رو برگرفته از طرح پژوهشی شاخص پیشرفت انسانی از دیدگاه اسلام است که در مرکز پژوهش کاربردی اقتصادی اجتماعی قدر انجام گرفته است.

Email: m_khalil411@yahoo.com.

** دانشیار مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

Email: gh_asaman@yahoo.com.

*** دانشجوی دکترای دانشگاه عدالت.

مقدمه

تکامل و پیشرفت از اساسی‌ترین دغدغه‌های جوامع بشری و هدف آرمانی بسیاری از آنهاست. پس از توجه به توسعه انسانی، شاخص توسعه انسانی (HDI) در سال ۱۹۹۰م وارد اقتصاد شد. این شاخص با سه معیار «میزان درآمد سرانه واقعی»، «نرخ باسوادی» و «امید به زندگی در بدو تولد» سنجیده می‌شود. توسعه انسانی غربی، هدف اصلی خود را رفع نیازهای مادی و دستیابی به رفاه نسبی انسان قرار داد و بُعد روحی و معنوی انسان را به فراموشی سپرد.

اسلام هویت انسان را به روح وی دانسته و افزون بر حیات دنیوی برای بُعد معنوی‌اش نیز برنامه دارد. ایمان، ارزش‌های اخلاقی و مذهبی، آزادی و آزادگی برای انسان را ضروری دانسته و باور دارد که بُعدهای وجودی انسان بر یکدیگر تأثیر و تأثر دارند؛ از این رو پیشرفت انسانی از دیدگاه اسلام حتی در نگاه مادی از توسعه انسانی متعارف متمایز است.

مقاله پیش رو مبانی و ملاک‌های انتخاب کرامت و آزادگی را مورد توجه و سپس با توجه به مبانی پیشرفت انسان از دیدگاه اسلام به استنباط معیار کرامت و آزادگی و شاخص و نماگرهای سنجش آن بر اساس قرآن کریم و روایت‌ها می‌پردازد.

فرضیه مقاله این است که کرامت و آزادگی یکی از معیارهای پیشرفت انسانی از دیدگاه اسلام می‌باشد که با سه شاخص «ولایت‌پذیری»، «اطمینان خاطر و آرامش روحی» و «رعایت شئون اخلاقی» قابل سنجش و ارزیابی است. فرضیه پیش گفته با استناد به آیه‌ها و روایت‌ها بحث و بررسی می‌شود؛ اما نماگرهای مربوط به هر شاخص با استفاده از روش استقرایی استخراج شد و تا جایی که ممکن است به آیه‌ها و روایت‌ها مستند می‌شود.

پیشینه تحقیق

گرچه تحقیقی که موضوع مقاله را مستقیم بحث کرده باشد یافت نشد اما برخی پژوهش‌های مرتبط با توسعه از دیدگاه اسلام انجام شده که عبارت هستند از:

نصرالله خلیلی (۱۳۸۰) به بیان مبانی توسعه انسانی اسلامی پرداخته و ایمان و عمل صالح را از معیارهای آن دانسته و می‌گوید: «ایمان و عمل صالح را با توجه به میزان عمل به فروع دین می‌توان اندازه‌گیری کرد». (خلیلی تیرتاشی، ۱۳۷۹، ص ۱۳۱)

محمد جمال خلیلیان (۱۳۸۴ و ۱۳۹۰)، گرچه وارد بحث معیارها نشده، اما با طرح ایده شاخص‌های توسعه انسان‌محور، میزان «توسعه‌یافتگی نیروی انسانی»، «تناسب سطح مصرف و رفاه جامعه با معیشت عموم مردم»، «پای‌بندی افراد جامعه به حفظ منافع ملی»، «تعهد و مسئولیت‌پذیری افراد جامعه» و «کامیابی در رفع فقر و تأمین نیازهای اساسی» را از شاخص‌های اصلی سنجش توسعه اقتصادی یک کشور از نظر اسلام می‌داند.

محمد جواد توکلی (۱۳۹۰) در «روش‌شناسی تدوین شاخص پیشرفت انسانی بر اساس گفتمان قرآنی» باور دارد شاخص توسعه و نماگرهای آن، نقشی اساسی در ارزیابی و بهبود میزان پیشرفت کشورها ایفا می‌کنند، و تدوین شاخص یک‌پارچه توسعه و پیشرفت، مستلزم پیمودن چهار مرحله مفهوم‌سازی، استخراج معیارها، طراحی نماگرها و یک‌پارچه‌سازی آنها است. وی توسعه جوامع انسانی را به مفهوم تعالی افراد آن برای دستیابی به زندگی پاکیزه در سرزمین پاک و آباد می‌داند و توانمندی اخلاقی، فکری، جسمی - روانی و درآمدی را به عنوان معیارهای چهارگانه پیشرفت انسانی ذکر می‌کند.

در پژوهش‌های پیش گفته، کرامت و آزادی به عنوان معیار پیشرفت انسانی از دیدگاه اسلام مطرح نشده است؛ از این‌رو نوآوری تحقیق پیش رو توجه ویژه به این مقوله است.

مفهوم‌ها و تعریف‌ها

معیار: معیار به اندازه، پیمانانه و سنگ محک معنا می‌شود (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۴۵، ص ۷۷۱). در موارد بسیاری کلمه معیار مترادف با ملاک و در امور غیر حسی به کار

می‌رود و به معنای ضابطه وجودی تحقق امر یا حکمی است (بهمنی، ۱۳۸۸، ص ۱۷۴).

شاخص: شاخص راهنمای آماری است که تغییرهای متغیری را نسبت به زمان پایه نشان می‌دهد (فرهنگ، ۱۳۷۹، صص ۵۴۱ و ۵۴۵). با استنباط شاخص و به کارگیری آن برای سنجش کمی، می‌توان افراد یا جوامع را با یکدیگر مقایسه کرد.

نماگر: نماگر ابزاری عددی است که به صورت منفرد یا با استفاده از نسبت‌های ریاضی برای سنجش موقعیت و تغییرهای پدیده‌ای در زمان استفاده می‌شود (صباغی، ۱۳۹۱، ص ۱۰).

مقصود از معیار در مقاله پیش رو بیان یکی از ملاک‌ها و ضوابط پیشرفت است که آموزه‌های اسلامی به عنوان کرامت و آزادگی معرفی کرده است. شاخص‌ها، نماگرهای یک‌پارچه و کمی هستند که با توجه به جامعیت و کلیتشان وضعیت زیربخش‌ها را ارزیابی و اندازه‌گیری می‌کنند و می‌توانند میزان تحقق معیار را اندازه‌گیری کنند. نماگرها مؤلفه‌های جزئی و علامت‌های نشان‌دهنده میزان تحقق هر شاخص هستند که هر کدام از زاویه‌ای به بررسی بخشی از میزان تحقق شاخص می‌پردازند.

پیشرفت انسانی

دو واژه توسعه و پیشرفت اغلب به صورت مترادف و به معنای رشد، تغییر و گسترش تدریجی، تکامل و شکوفایی به کار می‌روند (عمید، ۱۳۴۳، ص ۴۲۸). چون اصطلاح توسعه در کاربردهای بین‌المللی بار ارزشی خاصی دارد؛ در تحقیق پیش رو از واژه پیشرفت استفاده می‌شود. پیشرفت افزون بر اینکه فاقد بار معنایی منفی است، بُعدهای توسعه اسلامی را نیز می‌توان در آن لحاظ کرد.

در برنامه پیشرفت انسانی اسلام به عرصه‌های فردی و اجتماعی، مادی و معنوی و دنیوی و اخروی توجه شده است؛ بنابراین از نظر اسلام، پیشرفت انسانی فرایند

هدایت شده‌ای بر اساس بینش توحیدی است که تغییرهای ساختاری در رفتارهای فردی و اجتماعی انسان پدید می‌آورد تا به صورتی پویا و فعال به سمت جامعه‌ای با حیات طیبه حرکت کند (خلیلیان اشکذری و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۹۲).

شایان ذکر است که این تعریف و قیده‌های یادشده در آن از دیگری گرفته نشده بلکه با توجه به معیارهای چهارگانه پیشرفت انسان - دین‌داری، علم و معرفت، تأمین معاش و کرامت و آزادی به عنوان معیار چهارم که متضمن حفظ شأن و منزلت انسان در تمام زمینه‌هاست - مطرح شده است. توضیح آنکه معیار دین‌داری ما را به فرایند هدایت شده بر اساس بینش توحیدی رهنمون می‌سازد و در صورتی تأمین معاش، انسان را در این فرایند قرار می‌دهد که فعالیت انسان همراه با تغییرهای ساختاری در رفتارهای فردی و اجتماعی در راه خودسازی و تهذیب نفس باشد و معیار علم و معرفت و کرامت و آزادی، انسان را به حرکتی پویا و فعال در راه دستیابی به حیات طیبه ملزم می‌سازد. در اینجا به تناسب موضوع مقاله فقط درباره نیازهای مربوط به حفظ منزلت و شخصیت انسانی یک فرد در جامعه برای دستیابی به کرامت و آزادی بحث شده است.

سعادت

رسیدن به سعادت، مهم‌ترین هدف حیات انسانی است. بینش‌های مادی، موضعی مادی‌گرایانه درباره سعادت دارند. اسلام مصداق حقیقی سعادت را قرب به خداوند متعال ﷻ می‌داند که در آن تمام کمال‌های انسانی در بُعدهای جسمی، روحی، فردی و اجتماعی فعلیت می‌یابد: «فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُدْخِلُهُمْ رَبُّهُمْ فِي رَحْمَتِهِ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْمُبِينُ» (جاثیه: ۳۰). لازمه سعادت، تأمین معاش و معاد انسان است. ارتقای معنویت، اخلاق و حیات طیبه انسانی مورد تأکید اسلام است تا رشد معنوی و قرب انسان را فراهم و موانع را برطرف کند. بنابراین با توجه به آموزه‌های اسلامی سعادت را می‌توان وضعیتی دانست که در آن انسان با استفاده از تمام ظرفیت وجودی خود در حیات دنیوی و پیمودن راه عبودیت حق تعالی به قرب و رضوان الهی دست یابد.

برخی از مبانی مهم پیشرفت انسانی

پیشرفت انسانی از دیدگاه اسلام مبانی فکری دارد که در این بین، نوع نگاه به انسان اهمیت ویژه‌ای دارد. نگرش‌های متفاوت به انسان، نتیجه‌های گوناگونی در حوزه‌های پژوهش درباره رشد و پیشرفت انسانی به دنبال دارد. هدف‌ها و معیارهای پیشرفت از نظر کسی که با دید مادی به انسان نگریسته با انسانی که به‌عنوان موجودی ابدی در نظر گرفته می‌شود متفاوت است (رجبی، ۱۳۸۰، ص ۱۴۹-۱۶۶). اختیار، دوساحتی‌بودن و جاودانگی از بُعدهای انسان‌شناختی است که پذیرش آن‌ها به شناخت انسان جهت داده و اثر فراوانی در پیشرفت وی دارد. مبانی ارزش‌شناختی نیز نقش مهمی در این بحث دارد. ارزش عبارت از مطلوبیتی است که از انجام افعال اختیاری انسان به راهنمایی عقل و به صورت آگاهانه و بر اساس انگیزه صحیح در جهت خواست متعالی انسان حاصل شود (مصباح یزدی، ۱۳۷۶، ص ۴۲-۵۲).

برخی ارزش‌های مهم در تکوین کرامت و آزادگی انسان

در اینجا هدف تبیین ارزش‌های مهمی است که مبنای ظهور کرامت و آزادگی در انسان است. روشن است وقتی ارزش‌هایی در پدیدآمدن کرامت و آزادگی به‌عنوان یکی از معیارهای پیشرفت نقش داشتند، رعایت آن‌ها باعث تکامل و پیشرفت انسان خواهد بود. در بحث‌های آینده نیز هدف بیان رابطه شاخص یا نماگر با پیشرفت انسانی بوده و معیار مورد بحث نقش واسطه را در برقراری این رابطه ایفا می‌کند؛ اما در شاخص‌های سه‌گانه کرامت و آزادگی، رابطه شاخص با معیار پیش گفته نیز بیان خواهد شد.

ایمان از مهم‌ترین ارزش‌هاست که اساس دیگر ارزش‌ها نیز می‌باشد. اعمال انسان بدون ایمان فاقد ارزش است. کسی که به مبدأ و معاد، پیامبران و کتاب‌های آسمانی ایمان نداشته باشد، نه تنها بخش عظیمی از زندگی خود را نادیده گرفته بلکه در حوزه شناخت و بهره‌مندی از حقیقت‌های بسیاری محروم و به پیشرفت مطلوب انسانی دست نخواهد یافت.

تقوا ارزش دیگری است که به معنای انجام فرائض الهی و ترک محرمات است (مصباح یزدی، ۱۳۹۰، ص ۱۳۰). تقوا با پیشرفت انسانی رابطه مثبت دارد؛ یعنی میزان رشد و کمال انسان حتی در پیشرفت پایدار مادی به تقوا بستگی دارد. در پیشرفت انسانی اسلام افزون بر تقوای فردی، تقوای اجتماعی نیز ضروری است؛ به این معنا که حرکت کلان جامعه باید بر اساس تقوا شکل گیرد. قرآن کریم نزول برکت‌های آسمان و زمین را به ایمان و تقوای جمعی منوط می‌داند (اعراف: ۹۶).

آزادی از دیگر مفهوم‌های ارزشی است که در اسلام به‌طور ویژه و متفاوت از دیگر مکتب‌های فکری توجه شده و بیشتر با عنوان آزادی بیان می‌شود. از این رو آزادی، مطلق نیست بلکه تا آنجا که ابزاری برای کمال روح باشد، ارزش است.

عدالت یکی دیگر از ارزش‌های اسلامی است. احکام اسلامی حول محور عدالت و در جهت تأمین عدالت اجتماعی است؛ از این رو تدوین برنامه پیشرفت و ارائه معیار، شاخص و نماگرهای ارزیابی باید بر پایه تأمین عدالت برای تمام نسل‌ها استوار باشد.

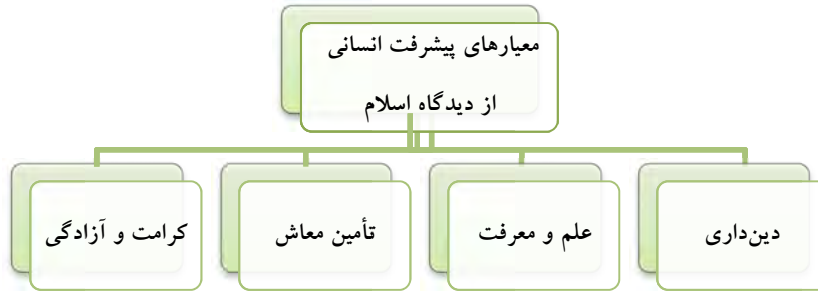
منطق انتخاب معیار پیشرفت انسانی

انتخاب معیارهای پیشرفت انسانی اسلام با توجه به نیازهای طبیعی انسان در بُعدهای جسمی، روحی، عقلی با حفظ شأن و منزلت وی در بُعد فردی و اجتماعی است. شاخص پیشرفت انسانی اسلام، معیارهای شاخص توسعه متعارف - سواد، درآمد، بهداشت و سلامت - را به صورت متمایزی در بردارد و معیارهای دیگری را اضافه می‌کند.

اهم نیازهای انسان عبارت است از نیازهای روحی- روانی، عقلی - فکری، جسمی و نیاز به حفظ شأن و منزلت، برای پاسخ‌گویی به نیاز جسمی معیار تأمین معاش و برای نیاز عقلی معیار علم و معرفت و برای مطالبه‌های روحی معیار دین‌داری مطرح می‌شود. کرامت و آزادی به عنوان معیار چهارم متضمن حفظ شأن و شخصیت انسان در تمام مرحله‌های زندگی است (خلیلیان، ۱۳۹۲، ص ۹۰-۹۷). بر

این اساس معیارهای پیشرفت انسانی از دیدگاه اسلام را می‌توان در نمودار زیر خلاصه کرد.

نمودار ۱: معیارهای پیشرفت انسانی از دیدگاه اسلام

معیار کرامت و آزادگی

کرامت به معنای شرافت (قرشی، ۱۴۱۲ق، ج ۶، ص ۱۳۰) و خوی و کردار ستوده، انسان است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۷۰۷). به بیان دیگر کرامت و کریم وصف کسی است که تمام اوصاف حمیده و ستودنی را در خود جمع کرده باشد و متضاد با لثیم است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲، ص ۵۱۰). لثیم به معنای پستی و فرومایگی و در برابر کرامت است (جوادی آملی، ۱۳۶۶، ص ۲۲)؛ بنابراین کرامت انسان در گرو بزرگواری روح و منزهبودن از هرگونه پستی است. آزادگی به معنای حریت، جوان‌مردی، اصالت، نجابت، شرافت و مروت است (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۸۳). کرامت انسانی دو قسم است: الف) کرامت ذاتی، مقامی است تکوینی که خداوند متعال ﷻ به همه انسان‌ها عطا فرموده (اسرا: ۷۰) و شامل صفات و ویژگی‌های جسمی آن‌ها می‌شود. ب) تکریم انسان به جنبه روحی است. خداوند متعال ﷻ برای حرکت انسان در راه فطرت، افزون بر عقل به واسطه ارسال پیامبران و انزال کتاب‌های آسمانی وی را تکریم کرده است؛ در نتیجه با ایمان، عمل صالح و رعایت تقوا، کرامت ذاتی انسان به فعلیت رسیده و با آزادی، اختیار و انتخاب خود و به حریت، آزادگی و مقام قرب الاهی دست می‌یابد؛ از این رو، کرامت و آزادگی دو روی سکه هستند که با دست‌یابی به هر یک دیگری نیز به دست می‌آید؛ بنابراین

بیانگر یک معیار پیشرفت انسانی است. خداوند متعال عز وجل تقوا را ملاک ارزیابی کرامت قرار داده و می‌فرماید: «گرامی‌ترین شما نزد خداوند متعال عز وجل، با تقواترین شماست» (حجرات: ۱۳).

عامل دیگر رسیدن به کرامت و آزادگی در پیشرفت انسانی اسلامی دوری از امور بی‌ارزش است. فردی که تمام همت و کوشش خود را صرف امور دنیوی کند، مجبور می‌شود در برخی موارد کرامت نفس و آزادگی خود را زیر پا گذارد. حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: «با پرهیز از هر امر پست و بی‌ارزشی کرامت نفس خود را حفظ کن، هر چند امور یادشده تو را به آرزوهایت برساند، ... هرگز بنده دیگری مباش، خداوند متعال عز وجل تو را آزاد آفریده است» (سیدرضی، ۱۴۱۴ق، ص ۳۴۴)؛ از این رو دنیا برای کسی که کرامت نفس دارد؛ کوچک و بی‌ارزش است.

امام حسین علیه السلام نیز زمانی که میان انتخاب مرگ شرافت‌مندانه و زندگی ذلت‌بار، قرار گرفت با بیان‌های گوناگونی از جمله مردن با عزت بهتر از زندگی ذلت‌بار است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۴، ص ۱۹۲)، «هیئات منّا الذّله» (همان، ج ۴۵، ص ۸۳) عزت و آزادگی خود و جامعه اسلامی را حفظ کرد و از شهادت به عنوان مصداق کامل آزادگی استقبال کرد.

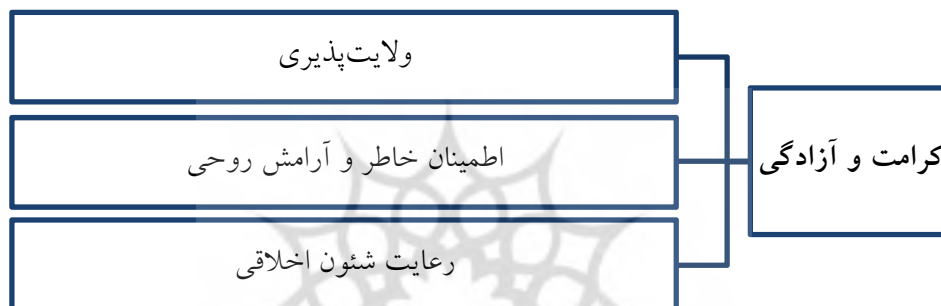
عدم پذیرش حاکمیت طاغوت، یکی دیگر از عامل‌های رسیدن به کرامت و آزادگی در پیشرفت انسانی اسلامی است. خروج از دایره ولایت و حاکمیت خداوند متعال عز وجل؛ با از دست رفتن کرامت نفس و آزادگی انسان همراه است.

عامل اساسی دیگر برای رسیدن به کرامت و آزادگی و تداوم آن ترک شهوت‌ها، امیال نفسانی و دوری از امور حرام است (واسطی، ۱۳۷۶، ص ۲۶۹). امام علی علیه السلام در این‌باره می‌فرماید: «هر کس خواهش‌های نفسانی را فرو گذارد، آزاده است» (همان، ج ۷۴، ص ۲۸۹). پس می‌توان عامل اصلی دستیابی به کرامت و آزادگی را رعایت تقوا و حدود الهی دانست، در این بحث با استناد به روایتی از امام باقر علیه السلام که فرمود: «بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسَةِ أَشْيَاءَ عَلَى الصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَالْحَجِّ وَالصَّوْمِ وَالْوَلَايَةِ قَالَ أَفْضَلُ مِنْ ذَلِكَ أَفْضَلُ فَقَالَ الْوَلَايَةُ أَفْضَلُ لِأَنَّهَا مِفْتَاحُهَا وَالْوَلَايَةَ قَالَ زُرَّارَةُ فَقُلْتُ وَ أَيْ شَيْءٍ مِنْ ذَلِكَ أَفْضَلُ فَقَالَ الْوَلَايَةُ أَفْضَلُ لِأَنَّهَا مِفْتَاحُهَا وَالْوَلَايَةَ

هُوَ الدَّلِيلُ عَلَیْهِنَّ» (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۱۸) ولایت‌پذیری به عنوان نخستین شاخص کرامت و آزادگی مطرح شده است.

در ادامه سه شاخص ولایت‌پذیری، اطمینان خاطر و آرامش روحی و رعایت شئون اخلاقی و نماگرهای مربوط به هر یک، جهت سنجش معیار کرامت و آزادگی مطرح می‌شود. علت انتخاب دو شاخص اخیر در بحث‌های مربوط به رابطه شاخص با کرامت و آزادگی خواهد آمد.

نمودار ۲: شاخص‌های کرامت و آزادگی

شاخص‌های کرامت و آزادگی

۱. ولایت‌پذیری

این موضوع جنبه‌های گوناگونی دارد:

الف) باور به امامت - از نماگرهای معیار دین‌داری - که جایگاه آن در شاخص بینش و باور می‌باشد.

ب) تولی و تبری به‌عنوان دو نماگر جایگاه آن‌ها در شاخص پای‌بندی به تکلیف‌ها است.

مردم مؤظف هستند ولایت و سرپرستی افرادی که خداوند متعال عَلَّاهُ به‌عنوان پیامبر و وصی معرفی کرده را بپذیرند و دستورهای آن‌ها را حکم الاهی دانسته و به آن عمل کنند چرا که سیر تکامل و پیشرفت انسان و رسیدن به سعادت واقعی که همان قرب الاهی است در سایه ولایت‌پذیری محقق می‌شود. کرامت و آزادگی انسان با آزادی مطلق یا پذیرش ولایت و سرپرستی غیر حق در تضاد است. قرآن

کریم مؤمن را ولایت‌پذیر می‌داند (نور: ۶۲ / احزاب: ۳۶). در حقیقت پذیرش ولایت کلید ورود به بقیه دین است (برقی، ۱۳۷۱ق، ج ۱، ص ۲۸۶). بدون ولایت ایمان کامل نبوده و هیچ‌یک از اعمال پذیرفته نیست (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۶، ص ۲۲۹). مقوله ولایت در زمان غیبت پیشوای معصوم حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه، در قالب پذیرش ولایت فقیه جامع‌الشرایط به عنوان نایب آن حضرت و رهبر جامعه اسلامی مطرح می‌شود.

رابطه شاخص با کرامت و آزادگی

در سخن امام باقر علیه السلام گذشت که «الْوَلَايَةُ أَفْضَلُ لِأَنَّهَا مِفْتَاحُهُنَّ وَ الْوَالِي هُوَ الدَّلِيلُ عَلَيْهِنَّ» یعنی ولایت مهم‌ترین و برترین پایه اسلام است چون والی (و پذیرش ولایت وی) کلید دیگر امور و راهنمای به سوی آنهاست». بنابراین وقتی رعایت تقوا و حدود الهی به عنوان مهم‌ترین ارزش‌های پدیدآورنده کرامت و آزادگی در انسان با انجام فریضه‌هایی مانند نماز، روزه، حج و زکات به دست می‌آید و تنها زمانی ارزش می‌یابد و مقبول واقع می‌شود که با پذیرش ولایت ولی خدا و راهنمایی وی باشد؛ در این صورت ولایت‌پذیری نخستین و مهم‌ترین شاخص رسیدن به کرامت و آزادگی خواهد بود.

نماگرهای ولایت‌پذیری

پذیرش عملی حکومت صالحان نمود عینی باور به ولایت است. این شاخص در عمل به معنای متابعت از امام عادل است. می‌توان از نماگرهای زیر برای سنجش استفاده کرد:

۱. درصد افراد هزینه‌کننده به منظور احیای علوم اهل بیت علیهم السلام از آنجا که ولایت‌پذیری افراد جامعه فقط با حرف و ادعا اثبات نمی‌شود بنابراین مقداری که افراد جامعه حاضر باشند در راه ترویج مکتب اهل بیت علیهم السلام هزینه کنند و درصد این افراد از علامت‌های ولایت‌پذیری آنها و یکی از راه‌های ارزیابی و سنجش آن است.
۲. درصد افراد تبعیت‌کننده از فرمان‌های ولی فقیه در عصر غیبت: جهت برآورد کمی، می‌توان به مواردی که ولی فقیه توصیه به مشارکت افراد جامعه

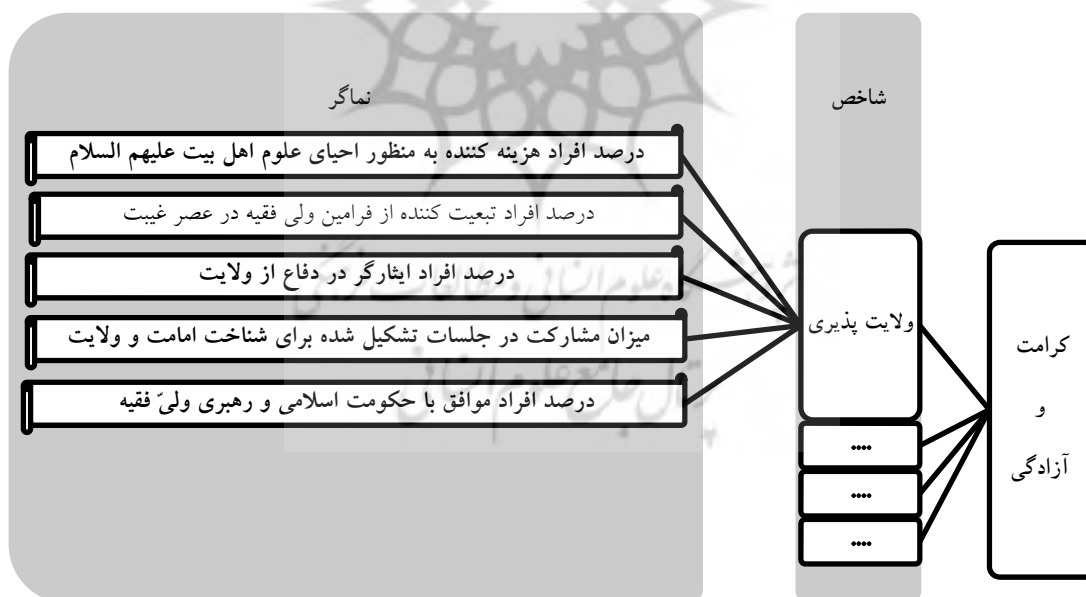
در کار خاصی مانند شرکت در انتخابات یا راهپیمایی مهمی - مانند ۲۲ بهمن و روز قدس - دارد مراجعه کرد و نسبت مشارکت مردم نسبت به کل افراد واجد شرایط را محاسبه کرد.

۳. درصد افراد ایثارگر در دفاع از ولایت: به طور مثال، اگر زمانی چون دوران دفاع مقدس یا وقایعی مانند آن با حمله دشمن، کیان نظام اسلامی در معرض خطر قرار گرفت نسبت مشارکت افراد جامعه به افراد مورد نیاز - یا به واجدین شرایط - می‌تواند این نماگر را به صورت کمی ارزیابی کرد.

۴. میزان مشارکت در جلسه‌های تشکیل شده برای شناخت امامت و ولایت.

۵. درصد افراد موافق با حکومت اسلامی و رهبری ولی فقیه: شایان ذکر است نماگرهای پیش گفته به روش استقرایی و با توجه به آموزه‌های اسلامی مطرح شده است و ادعایی بر استقرای تام و انحصار آنها در موارد پیش گفته نیست و طرح شاخص‌های سه‌گانه و نماگرهای آنها قدمی جدید در این راه بوده که نیاز به تحقیق بیشتر و تکمیل بحث به وسیله دیگر محققان محرز است.

جدول ۱: نماگرهای شاخص ولایت‌پذیری

۲. اطمینان خاطر و آرامش روحی

اطمینان خاطر و آرامش روحی از دغدغه‌های جوامع بشری است. امروزه با اینکه زندگی مادی بشر رفاه نسبی دارد، اما اکثر افراد از فقدان آرامش روحی رنج می‌برند. پیشرفت صنعت و فناوری در تمدن غرب هر چند به‌طور نسبی، زندگی راحتی برای انسان پدید آورده اما از اطمینان و آرامش روحی وی کاسته است. علت این امر توجه افراطی توسعه متعارف به بُعد مادی و غفلت از نیازهای معنوی انسان است. اطمینان خاطر و آرامش روحی به معنای آرامش نفس در برابر عامل‌های گوناگون از جمله خوف (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۹۰)، بی‌تابی و اضطراب (همان، ص ۵۲۴) است.

۴۵

به اطمینان خاطر یا احساس امنیت و آرامش در اسلام توجه شده و بخشی از آموزه‌های اسلام به آن اختصاص دارد. پیامبر گرامی اسلام ﷺ اطمینان خاطر و آرامش را بهترین زینت برای فرد در کنار ایمان مطرح می‌کند (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۴۰۳). در متون اسلامی به برخی از عامل‌های اطمینان‌آور و آرامش‌بخش مانند یاد خدا (رعد: ۲۸ / انفال: ۱۰ / فجر: ۲۷ / نحل: ۱۰۶)، ازدواج (روم: ۲۱)، نظم در امور، استفاده از غذاهای سالم و طبیعی، نظافت (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۶، صص ۸۴ و ۳۲۳) و ... اشاره شده است.

ایمان به خداوند متعال ﷻ و یاد وی، از پایه‌های اساسی است که اطمینان خاطر و آرامش روحی در زندگی فردی و اجتماعی در پرتو آن شکل می‌گیرد. در روایت‌ها به برخی از عامل‌های سلب‌کننده اطمینان خاطر و آرامش روحی مانند دل‌بستگی به دنیا (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۳، ص ۹۱)، طمع و چشم‌داشت به مال مردم (همان، ج ۷۷، ص ۱۷۲)، حسادت (همان، ج ۷۰، ص ۲۵۶)، شک و عدم رضایت (همان، ج ۷۴، ص ۶۳) اشاره شده است.

رابطه شاخص با پیشرفت انسانی کرامت و آزادی

اطمینان خاطر، امنیت و آرامش روحی در زندگی از بهترین نعمت‌های الهی است. انسان‌های مؤمن آرامش دارند؛ زیرا آرامش دل‌ها در گرو یاد و ایمان به خداست

(رعد: ۲۸ / فتح: ۴)؛ از این رو افراد باایمان نگران نیستند و در بهترین حالت روحی و روانی قرار داشته و با امید به فضل الهی، وظیفه‌های خود را در جهت پیشرفت به بهترین وجه انجام می‌دهند و از آنجا که مهم‌ترین پایه و اساس کرامت و آزادگی انسان، داشتن روح و روانی سالم همراه آرامش و اطمینان خاطر است و بدون آن انسان نسبت به گذشته اندوهگین و نسبت به آینده بیم دارد و در برابر هر کسی سر فرود آورده و کرنش می‌کند؛ بنابراین دومین شاخص ارزیابی کرامت و آزادگی، اطمینان خاطر و آرامش روحی است.

از نظر اجتماعی نیز جامعه‌ای که چنین افرادی در آن باشند جامعه‌ای سالم، بانشاط و آرام خواهد بود؛ بنابراین اطمینان خاطر و آرامش روحی، پیشرفت انسانی را به دنبال دارد. در برابر، جوامعی که عوامل آرامش روحی و روانی مانند یاد خداوند متعال ﷻ و ایمان را به فراموشی سپرده، برخی افراد با روبه‌رو شدن با بحران‌ها و دشواری‌های زندگی، احساس پوچی کرده و چه بسا به خودکشی اقدام می‌کنند. بروز چنین رفتارها و تنگناها در زندگی نتیجه فراموشی خداوند متعال ﷻ است (طه: ۱۲۴-۱۲۶)؛ از این رو دولت اسلامی باید در جهت پدید آمدن فضای آرام و امن در جامعه اسلامی اقدام‌های لازم را انجام دهد.

نماگرهای اطمینان خاطر و آرامش روحی

شاخص اطمینان خاطر و آرامش روحی را با نماگرهای زیر می‌توان سنجد:

۱. میزان مراجعه به مراکز اعصاب و روان؛
۲. میزان مصرف داروهای آرام‌بخش؛
۳. درصد افراد خوش اخلاق و بانشاط جامعه؛
۴. درصد افراد خوش‌بین نسبت به آینده؛
۵. درصد افراد راضی و قانع به درآمد خود.

شایان ذکر است نماگرهای پیش گفته بیانگر مظاهری از آرامش روحی و روانی افراد جامعه است؛ به این معنا که هر چه میزان مراجعه به مراکز اعصاب و روان و مصرف داروهای آرام‌بخش کمتر باشد، مردم آن جامعه به طور طبیعی روح و روانی سالم همراه با آرامش دارند و به کمک دیگران و مصرف داروهای شیمیایی نیازی

ندارند. سه نماگر واپسین نیز گرچه در نظر بدوی کلی و کیفی است؛ اما با کار میدانی از راه پرسش‌های مناسب و مصاحبه با جامعه آماری مورد نظر می‌توان درصد افراد با نشاط، خوش‌بین و راضی و قانع در جامعه را به‌دست آورد؛ اما این کار فرصت دیگری را می‌طلبد و هدف تحقیق پیش رو فقط ذکر سرنخ‌هایی برای کمی‌کردن این‌گونه امور است.

شایان ذکر است که؛ اولاً، برای هر جامعه‌ای با توجه به شرایط آن، برخی از این نماگرها قابل استفاده هستند؛ ثانیاً، اندازه‌گیری و محاسبه این نماگرها نیازمند کار میدانی و آماری است.

۳. رعایت شئون اخلاقی

کسب مکارم اخلاقی و رعایت شئون مربوط به آن چنان اهمیتی دارد که خداوند متعال ﷻ در قرآن کریم بعد از سوگندهای متعدد، تهذیب نفس را شرط اصلی و اساسی رستگاری و سعادت انسان دانسته و سهل‌انگاری در این‌باره و رهاکردن نفس در منجلاب رذیلت‌های اخلاقی را عامل نابودی و ناامیدی انسان معرفی کرده است (شمس: ۱-۱۰). در اهمیت این موضوع و نقش آن در پیشرفت انسان همین بس که کسب و تکمیل مکارم و فضیلت‌های اخلاقی افراد جامعه اسلامی به عنوان هدف بعثت پیامبر اسلام ﷺ معرفی شده است (محدث نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۱، ص ۱۸۷).

رابطه شاخص با کرامت و آزادگی

از آنجا که کرامت و آزادگی انسان بدون رهایی وی از هواهای نفسانی و مسائل بی‌ارزش مادی ممکن نیست کسب فضیلت‌های اخلاقی و پرهیز از رذیلت‌ها و پاکی از آن‌ها از پایه‌ها و مقوم‌های رسیدن کرامت انسانی و آزادگی است؛ بر این اساس، رابطه مثبت بین رعایت شئون اخلاقی با کرامت و آزادگی آشکار می‌شود چرا که بدون رعایت مسائل اخلاقی زندگی انسان سخت، خشک و بی‌روح و گرفتار در منجلاب لذت‌های مادی و حیوانی شده تا آنجا که وی را به صورت برده زر و زور و تمایل‌های نفسانی در می‌آورد، اما از آنجا که شئون اخلاقی شاخصی کیفی است

باید به وسیله نماگرهای درجه اول و دوم، آن را سنجش و ارزیابی کرد. در ادامه این نماگرها بحث می‌شوند.

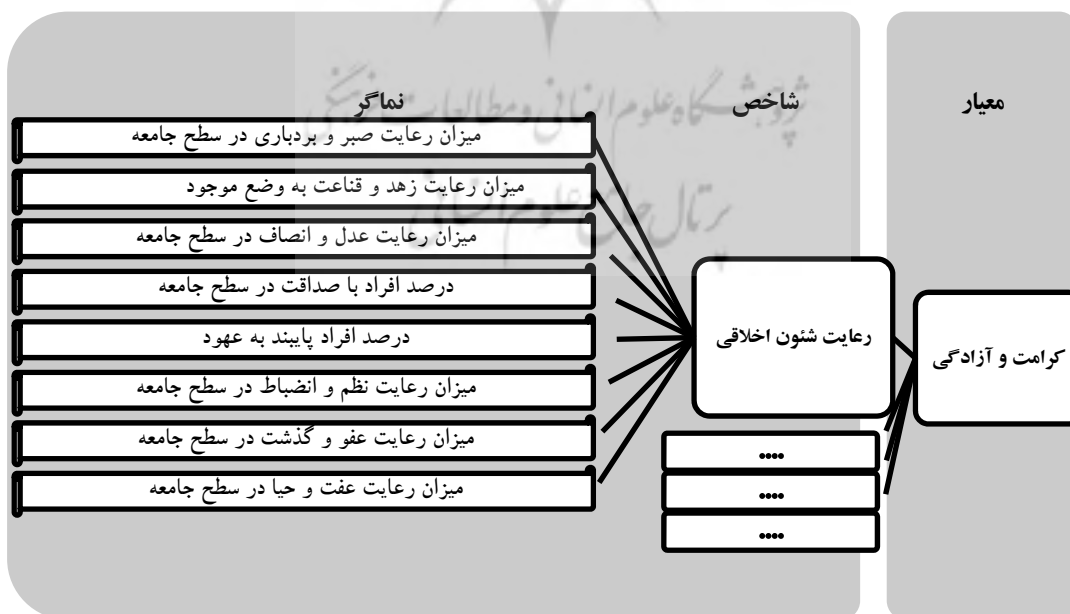
نماگرهای مطرح‌شده، استقرایی و پیشنهادی است و ادعایی بر انحصار به موارد یادشده نیست و از آنجا که طرح این نماگرها کاری نو و قدم‌های اولیه در این بحث شمرده می‌شود نیاز به نقد و بررسی بیشتر در این باره محرز و پذیرفته است.

نماگرهای رعایت شئون اخلاقی

شاخص رعایت شئون اخلاقی را با نماگرهای زیر می‌توان سنجید:

۱. میزان رعایت صبر و بردباری در سطح جامعه؛
۲. میزان رعایت زهد و قناعت به وضع موجود؛
۳. میزان رعایت عدل و انصاف در سطح جامعه؛
۴. درصد افراد با صداقت در سطح جامعه؛
۵. درصد افراد پایبند به عهدها؛
۶. میزان رعایت نظم و انضباط در سطح جامعه؛
۷. میزان رعایت عفو و گذشت در سطح جامعه؛
۸. میزان رعایت عفت و حیا در سطح جامعه؛

جدول ۳: نماگرهای رعایت شئون اخلاقی

شایان ذکر است که شئون اخلاقی به امور پیش گفته منحصر نیست؛ اما از آنجا ارتباط و تأثیر شئون گوناگون اخلاقی با کرامت و آزادگی یکسان نیست و یک مقاله هم ظرفیت طرح تمام آنها را ندارد؛ بنابراین کوشش شده، مهم‌ترین و مؤثرترین آنها از جهت نظری و عملی در راه دستیابی انسان به کرامت و آزادگی انتخاب و مطرح شود.

۱. میزان رعایت صبر و بردباری در سطح جامعه

صبر یکی از فضیلت‌های اخلاقی است و کاربردهای گسترده‌ای در زندگی انسان دارد. صبر در لغت به معنای تحمل سختی، محدودیت و امساک است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۴۷۴ / ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص ۴۳۸). در علم اخلاق، ثبات نفس، اطمینان و عدم اضطراب در بلا و مصیبت‌هاست، به گونه‌ای که انسان آرامش خود را از دست ندهد (نراقی، ۱۳۸۳، ج ۳، ص ۲۸۰). خداوند متعال ﷻ با استفاده از تعبیرهایی مانند «واصبروا ان الله مع الصابرين» (انفال: ۴۶) و «ان الله يحب الصابرين» (آل‌عمران: ۱۴۶) ضمن اظهار دوستی و همراهی با صابران آنها را تشویق کرده است (بقره: ۱۵۵-۱۵۷ / هود: ۱۱ / آل‌عمران: ۱۴۶). امام علی علیه السلام می‌فرماید: «انسانی که صبر نداشته باشد دین ندارد» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۸، ص ۹۲). آن حضرت در سخنی دیگر درک حقیقت ایمان را به چند ویژگی از جمله صبر منوط می‌داند (همان، ج ۱، ص ۲۱۰).

توجه به این نکته پیش از ورود در بحث بعدی لازم است که چون هر یک از نماگرهای هشت‌گانه منتخب برای ارزیابی و سنجش رعایت شئون اخلاقی، یکی از مصداق‌های آن است؛ بنابراین برخلاف بحث‌های پیشین - رابطه شاخص با معیار کرامت و آزادگی - در اینجا تبیین رابطه هر نماگر با شاخص پیش گفته لازم نیست؛ اما توضیح رابطه هر نماگر با پیشرفت انسانی مفید است که با طرح هر یک از آنها، این مطلب به صورت خلاصه خواهد آمد.

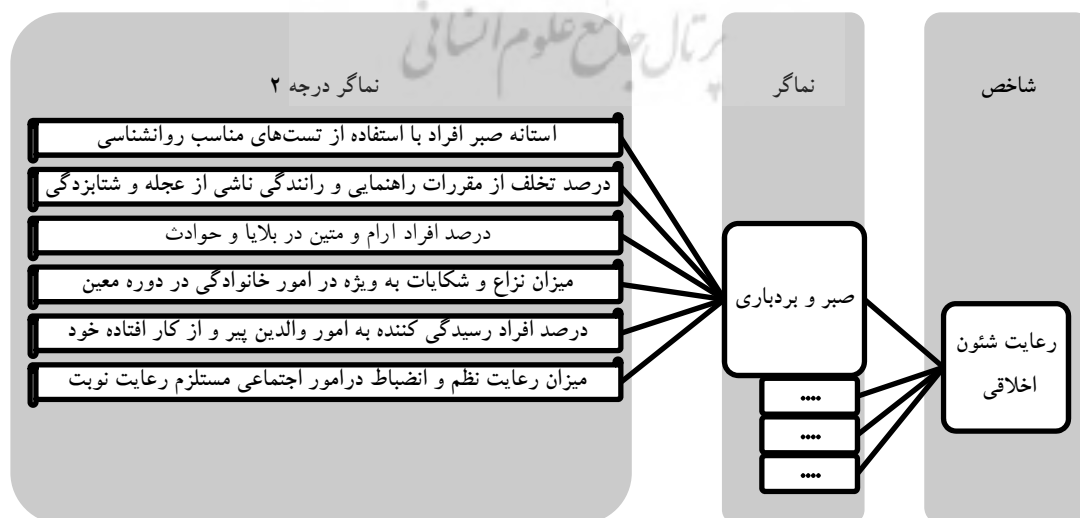
رابطه نماگر با پیشرفت انسان

زندگی انسان در دنیا همراه با آفت‌ها و بلاها، کمبودها و دشواری‌های فراوانی است (همان، ج ۷۰، ص ۱۱۷) که در راه رشد مادی و تکامل معنوی خود با آن‌ها روبه‌رو می‌شود. طبیعت انسان به آسایش، آرامش و راحت‌طلبی میل دارد. در این میدان برخی افراد با احساس ضعف و خودباختگی شکست را پذیرفته، از راه سعادت منحرف و ضررهای جبران‌ناپذیری متحمل می‌شوند. اسلام با توجه به ظرفیت‌های بشر، جایگاه مهمی را برای صبر و شکیبایی در برنامه پیشرفت انسانی در نظر گرفته است. صبر و پایداری و شانه خالی‌نکردن از بار مسئولیت‌ها و تحمل رنج و دشواری‌ها؛ از مهم‌ترین عامل‌های کامیابی انسان است.

نماگرهای صبر و بردباری

نماگرهای زیر جهت ارزیابی میزان صبر و بردباری افراد جامعه پیشنهاد می‌شود:

۱. آستانه صبر افراد با استفاده از تست‌های مناسب روان‌شناسی؛
  ۲. درصد تخلف از مقررات راهنمایی و رانندگی ناشی از عجله و شتاب‌زدگی؛
  ۳. درصد افراد آرام و متین در بلاها و حوادث؛
  ۴. میزان نزاع و شکایات‌ها به ویژه در امور خانوادگی در دوره معین؛
  ۵. درصد افراد رسیدگی‌کننده به امور والدین پیر و از کار افتاده خود؛
  ۶. میزان رعایت نظم و انضباط در امور اجتماعی مستلزم رعایت نوبت؛
- جدول ۴: نماگرهای صبر و بردباری

شایان ذکر است برخی از نماگرهای پیش گفته فقط جهت ارزیابی و سنجش شاخص، در سطح جامعه قابل استفاده است اما با اندکی تغییر در شیوه محاسبه می‌توان از آن برای اندازه‌گیری میزان صبر و بردباری یک فرد نیز بهره جست.

۲. رعایت زهد و قناعت به وضع موجود

زهد در لغت ضد رغبت و حرص بر دنیاست (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۶، ص ۹۷) بالاترین درجه‌های زهد قطع امید از غیر خداوند متعال ﷻ و رو آوردن به اوست (نراقی، ۱۳۸۳، ص ۳۳۵). البته زهد در فرهنگ اسلامی به معنای ترک استفاده از نعمت‌های الهی و معطل گذاشتن آن‌ها نیست بلکه به معنای قطع وابستگی و تعلق خاطر به دنیاست که با استفاده مطلوب از امکانات مادی قابل جمع است (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۵، ص ۷۱).

قناعت به معنای بسنده کردن به مقدار کم، از آنچه مورد نیاز انسان است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۶۸۵) و نیز به معنای نگه‌داشتن نفس از زیاده‌خواهی (نراقی، ۱۳۸۳، ص ۳۳۵) و رضایت به آنچه از سوی خداوند متعال ﷻ نصیب انسان شده است (فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۷۰). به بیان دیگر قناعت حسن تدبیر در معاش با اعتدال و میانه‌روی و رضایت به روزی موجود است.

البته شایان ذکر است که قناعت یک فضیلت اخلاقی در مصرف است و به معنای ایستایی، سکون، عدم پیشرفت و تنبلی و کسالت نیست؛ از این‌رو، پیشوایان معصوم علیهم‌السلام پیروان خود را از امور پیش گفته بر حذر داشته‌اند. قناعت تجلی عملی زهد و نوعی نگرش خاص به دنیاست که از کرامت و عزت در جهت بهره‌مندی دیگران از دنیا حاکی می‌باشد.

در آموزه‌های اسلامی دو فضیلت اخلاقی زهد و قناعت اهمیت ویژه‌ای دارند. پیامبر اسلام ﷺ در آیه «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً وَ لَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (نحل: ۹۷) زندگی پاکیزه را به

قناعت و رضایت به آنچه خداوند متعال عز وجل مقدر کرده تفسیر کرده‌اند (سیدرضی، ۱۴۱۴ق، ص ۴۴۷).

رابطه نماگر با پیشرفت انسانی

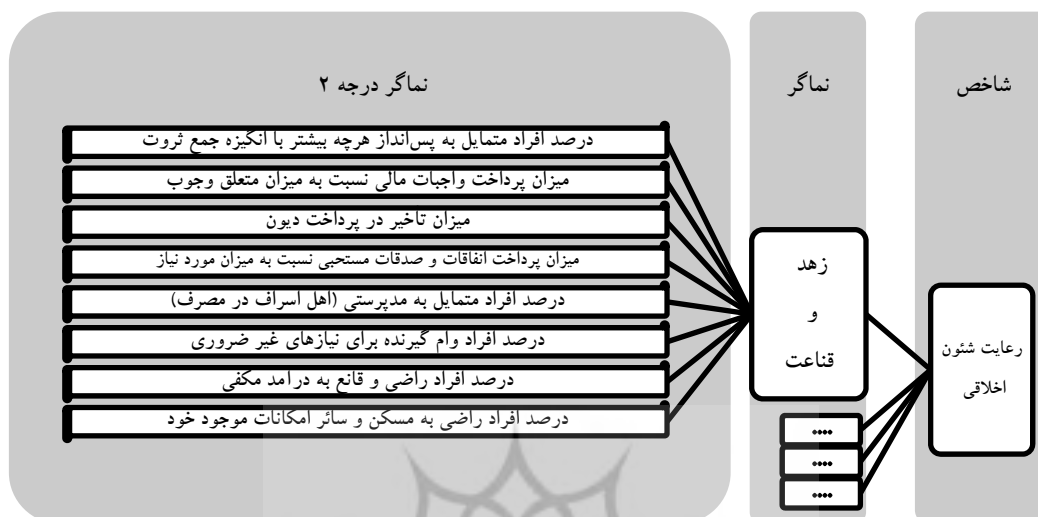
زهد و قناعت به علت اینکه خواست‌های نامحدود انسان را کنترل و رفتار وی را به سمت اعتدال و بهره‌گیری بهینه سوق می‌دهد، در شاخص پیشرفت انسانی قابل توجه است؛ زیرا به آرامش روحی و دوری از اضطراب و نگرانی که باعث رفتارهای نابهنجار در جامعه است کمک شایانی می‌کند. از جهت دیگر زهد و قناعت باعث پرهیز از افراط در کار و کوشش شده و در نتیجه فرصتی را برای فرد به منظور اندیشه، عبادت و خودسازی، تفریح، رسیدگی به امور فرهنگی خانواده و ... فراهم می‌آورد. انتخاب چنین شیوه‌ای، تشخیص و پیمودن راه سعادت و کمال را برای انسان و جامعه هموار می‌سازد.

نماگرهای زهد و قناعت

زهد و قناعت دو صفت کیفی نفسانی است که از راه آثار قابل کمی شدن و ارزیابی است. برخی از نماگرهای سنجش کمی میزان زهد و قناعت افراد جامعه عبارت است از:

۱. درصد افراد متمایل به پس‌انداز هر چه بیشتر با انگیزه جمع ثروت؛
۲. میزان پرداخت واجبات مالی نسبت به میزان متعلق و جوب؛
۳. میزان تأخیر در پرداخت دیون بانکی؛
۴. میزان پرداخت انفاق‌ها و صدقه‌ها نسبت به نیاز محرومان؛
۵. درصد افراد متمایل به مدپرستی - اهل اسراف در مصرف -؛
۶. درصد افراد وام‌گیرنده برای غیر نیازهای ضروری؛
۷. درصد افراد راضی و قانع به درآمد مکفی؛
۸. درصد افراد راضی به مسکن و دیگر امکانات موجود خود.

جدول ۵: نماگرهای زهد و قناعت

۵۴

۳. رعایت عدل و انصاف

رعایت عدل و انصاف در زندگی یکی از مکارم اخلاقی است. آموزه‌های اسلامی عدالت را به عنوان یکی از اصول اساسی زندگی دانسته و همگان را به رعایت آن در تمام مراتب و شئون فردی و اجتماعی فرا می‌خواند. قرآن کریم با این بیان که عدالت پیشه کنید که به تقوا نزدیک‌تر است (مائده: ۸) و خداوند متعال جَلَّ جَلَالُهُ به عدل و احسان و ... فرمان می‌دهد (نحل: ۹۰)، بر لزوم عدالت در موقعیت‌های گوناگون زندگی تأکید می‌کند. خداوند متعال جَلَّ جَلَالُهُ به معیار عدالت در داوری بین مردم (نساء: ۵۸)، روابط دادوستد (هود: ۸۵)، ثبت قراردادهای مالی (بقره: ۲۸۲) و سخن گفتن (انعام: ۱۵۲) دستور و رعایت عدالت و انصاف را لازم می‌داند.

حضرت علی عَلَيْهِ السَّلَام عدالت را محکم‌ترین شالوده دانسته (تمیمی‌آمدی، ۱۳۶۶، ص ۴۴۶) و رعایت آن را مایه قوام مردم و زینت حکمرانان معرفی کرده است (همان، ص ۳۴۰). وی برترین ایمان را انصاف با خویشان و دادخواهی از خود می‌داند (محدث نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۱، ص ۳۱۰).

رابطه نماگر با پیشرفت انسانی

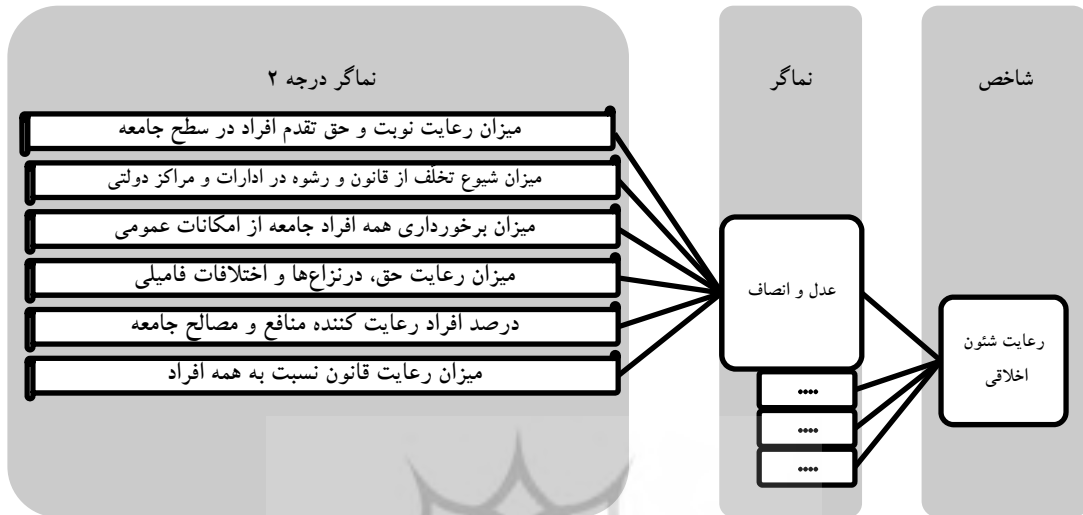
رعایت عدل و انصاف زمینه بهره‌مندی از موهبت‌های مادی و معنوی را برای افراد و زمینه رشد و شکوفایی جامعه را فراهم می‌سازد. عدل و انصاف، آثار و برکات فراوانی در زندگی فردی و اجتماعی دارد. کسی که منصفانه با دیگران رفتار می‌کند، از همکاری آنان برخوردار می‌شود و چنانکه روحیه عدالت و انصاف در بیشتر افراد جامعه وجود داشته باشد، روح همدلی و تعاون حاکم می‌شود و همگان از فایده‌های آن بهره‌مند می‌شوند. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «رعایت انصاف باعث افزایش دوستان می‌شود» (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۱۹، ص ۴۸) از سوی دیگر، رعایت عدل و انصاف باعث قوام زندگی اجتماعی است؛ به گونه‌ای که زندگی پاکیزه و سعادت‌مندانه در جامعه جز با اجرای قسط و عدل فراهم نمی‌آید. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «رعایت عدالت مایه حیات است» (همان، ص ۹۹). روشن است که جریان عادلانه سرمایه و امکانات معیشتی در جامعه، از مهم‌ترین عامل‌هایی است که قوام و استحکام اجتماعی، اقتصادی، اخلاقی، فرهنگی، سیاسی و دفاعی را پدید می‌آورد.

نماگرهای عدل و انصاف

میزان رعایت عدل و انصاف را می‌توان با نماگرهای درجه دوم ارزیابی و سنجش کرد که برخی از آنها عبارت هستند از:

۱. میزان رعایت نوبت و حق تقدم افراد در سطح جامعه؛
۲. میزان شیوع تخلف از قانون و رشوه در ادارات و مراکز دولتی؛
۳. میزان برخورداری همه افراد جامعه از امکانات عمومی؛
۴. میزان رعایت حق، در نزاع‌ها و اختلاف‌های فامیلی؛
۵. درصد افراد رعایت‌کننده منافع و مصالح جامعه - اموال بیت‌المال، حقوق همسایگان، حفظ محیط زیست؛
۶. میزان رعایت قانون در جامعه.

جدول ۶: نماگرهای عدل و انصاف

۵۵

۴. صداقت

صداقت یعنی دل و زبان انسان هماهنگ، ظاهر و باطن یکی و آنچه را انسان باور دارد بر زبان جاری کند. راست‌گویی از اهم فضیلت‌های اخلاقی است. خداوند متعال ﷻ درباره صداقت و راست‌گویی می‌فرماید: «امروز - روز قیامت - روزی است که راستی راست‌گویان به آنها سود می‌بخشد، ... خداوند متعال ﷻ از آنها راضی و آنها نیز از خداوند متعال ﷻ خوشنود خواهند بود و این رستگاری بزرگی است» (مائده: ۱۱۹).

صداقت، در سخنان پیشوایان معصوم علیهم‌السلام نیز جایگاه ویژه‌ای دارد؛ امام صادق علیه‌السلام عزت انسان را در صداقت وی می‌داند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۶). در سخنی دیگر می‌فرماید: «کسی که زبانش راست بگوید، کردارش پاک می‌شود» (همان، ج ۲، ص ۱۰۴).

رابطه نماگر با پیشرفت انسانی

اعتماد متقابل برخاسته از صداقت، پایه و اساس هر گونه پیشرفت مادی و معنوی جامعه است و بر اساس صداقت روابط متقابل مادی و معنوی شکل گرفته و آسان

می‌شود. وجود صداقت بین افراد جامعه آنان را از بسیاری از تخلف‌ها و ناهنجاری‌های اجتماعی که مانع اصلی پیشرفت است، باز می‌دارد.

نماگرهای صداقت

برای سنجش و ارزیابی میزان صداقت فرد و جامعه نماگرهای گوناگونی قابل طرح است که برخی از آن‌ها عبارت است از:

۱. درصد افراد راست‌گو در گفتار و عمل؛
۲. درصد افراد رعایت‌کننده کیفیت کالا و خدمت؛
۳. درصد افراد امانت‌دار در جامعه؛
۴. درصد افراد وفاکننده به عهد و پیمان خود در جامعه؛
۵. میزان پای‌بندی به قوانین و مقررات از طرف افراد و دولت اسلامی (رجایی، ۱۳۹۱).

۵. وفای به عهد

وفای به عهد یکی از سفارش‌های مهم اسلام است که در دو حوزه عهد الاهی و تعهدهای انسان در برابر دیگران مطرح می‌شود. قرآن کریم، وفاداران به پیمان‌های الاهی را صاحبان عقل (رعد: ۱۹-۲۰) و پیمان‌شکنان را جزو زیان‌کاران معرفی می‌کند (بقره: ۲۷).

عهد دیگری که وفای آن بر هر انسانی لازم است، در رابطه با افراد دیگر می‌باشد. خداوند متعال ﷻ با بیان «یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» (مائده: ۱) و «...أَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا» (اسراء: ۳۴) وفاداری به پیمان‌ها و قراردادهای لازم دانسته و آن را یکی از اوصاف متقین، مؤمنان و نیکوکاران بیان کرده است.

در روایت‌های پیشوایان معصوم علیهم‌السلام نیز بر اهمیت وفای به عهد تأکید شده است. و پیامبر اسلام ﷺ آن را از لوازم ایمان معرفی کرده و می‌فرماید: «کسی که به خداوند متعال ﷻ و روز قیامت ایمان داشته باشد، باید به وعده‌های خویش وفا کند» (کلینی،

۱۳۶۵، ج ۲، ص ۳۶۴).

رابطه نماگر با پیشرفت انسانی

تعهد انسان نسبت به وعده‌های خود از احترام و حساسیت وی به حقوق دیگران حاکی است. این امر فایده‌های فراوانی در زندگی فردی و اجتماعی دارد که برخی از آنها عبارت هستند از:

۱. جلب اعتماد دیگران و افزایش اعتبار اجتماعی؛
۲. حاکمیت نظم و ترتیب بر زندگی انسان؛ زیرا کسی که به انجام وعده‌های خود اهمیت می‌دهد، می‌کوشد کارهایش را تنظیم و به عهد خویش وفا کند.
۳. نهایت دقت در تصمیم‌ها و پرهیز از وعده‌هایی که انسان قادر به انجام آنها نیست.

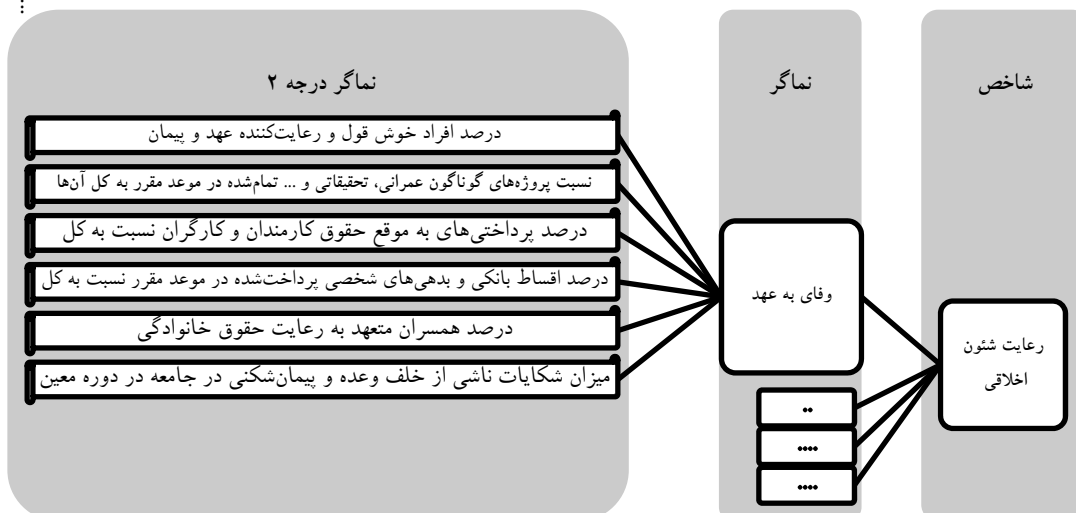
انسان باید به عهدهایی که به لحاظ شخصیت حقیقی و حقوقی، ملتزم شده، وفا کند؛ بنابراین پای‌بندی مسئولان به عهد و پیمان خود اثر فراوانی در جلب اعتماد مردم دارد.

نماگرهای وفای به عهد

برای وفای به عهد از نماگرهای زیر می‌توان استفاده کرد:

۱. درصد افراد خوش قول و رعایت‌کننده عهد و پیمان؛
۲. نسبت پروژه‌های عمرانی، تحقیقاتی و ... تمام شده در موعد مقرر به کل آنها؛
۳. درصد پرداختی‌های به موقع حقوق کارمندان و کارگران نسبت به کل؛
۴. درصد اقساط بانکی و بدهی‌های پرداخت شده در موعد مقرر نسبت به کل.
۵. درصد همسران متعهد به رعایت حقوق خانوادگی - نفقه، مهریه، اطاعت از شوهر در امور لازم الرعایه و ... -
۶. میزان شکایات‌های ناشی از خلف وعده و پیمان‌شکنی در جامعه در دوره معین.

جدول ۸: نماگرهای وفای به عهد

۶. نظم و انضباط در امور

یکی از شئون اخلاقی، رعایت نظم و انضباط در امور است. در منابع دینی بر لزوم توجه به نظم و انضباط تأکید شده است. حضرت علی علیه السلام در سفارش خود به امام حسن و امام حسین علیهما السلام فرمود: «شما و همه فرزندان و اهلم و هر که نوشته من به وی برسد، به تقوای الهی و نظم در کارها سفارش می‌کنم» (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۳، ص ۳۶). پیشوایان معصوم علیهم السلام به نظم در امور بسیار اهمیت می‌دادند و افراد را به تنظیم اوقات شبانه روز خود سفارش می‌کردند (همان، ج ۷۵، ص ۳۴۶).

رابطه نماگر با پیشرفت انسانی

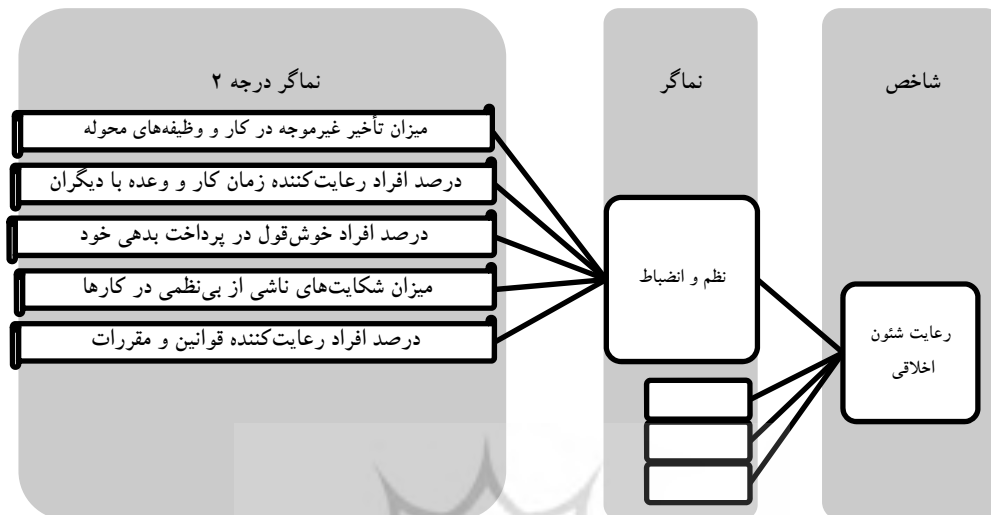
رعایت نظم و انضباط در زندگی فردی و اجتماعی از مؤلفه‌های اصلی پیشرفت شمرده می‌شود؛ زیرا هر کاری فقط در سایه نظم به نتیجه مطلوب می‌رسد. اگر کسی در زندگی اقتصادی خویش برنامه منظم نداشته باشد، نمی‌تواند درآمد مناسب و مستمری به دست آورد. اهمیت حاکمیت نظم در امور، اجتماعی بسیار بیشتر از امور فردی است. جامعه‌ای که به دنبال پیشرفت می‌باشد، ناگزیر از رعایت نظم در تمامی موارد است؛ بنابراین اگر نظم بر فعالیت‌های اداری یک جامعه حاکم باشد، تصمیم‌ها و برنامه‌های عمرانی آن جامعه در زمان‌های مناسب خود عملیاتی و افراد از نتیجه‌های مثبت آن بهره‌مند می‌شوند.

نماگرهای نظم و انضباط

میزان رعایت نظم و انضباط در امور را می‌توان با نماگرهای درجه دوم ارزیابی و سنجش کرد که برخی از آنها عبارت است از:

۱. میزان تأخیر غیرموجه در کار و وظیفه‌های محوله - در یک نمونه آماری مانند اتمام پروژه‌های عمرانی در دوره معین -
۲. درصد افراد رعایت‌کننده زمان کار و وعده با دیگران؛
۳. درصد افراد خوش‌قول در پرداخت بدهی خود؛
۴. میزان شکایت‌های ناشی از بی‌نظمی در کارها؛
۵. درصد افراد رعایت‌کننده قوانین و مقررات.

جدول ۹: نماگرهای نظم و انضباط

۷. عفو و گذشت

یکی از فضیلت‌های اخلاقی که در تمام فرهنگ‌ها وجود دارد، عفو و گذشت است. در آموزه‌های اسلامی بر بخشش دیگران تأکید فراوانی شده است. قرآن کریم عفو را از صفات‌های خداوند متعال ﷻ می‌داند (نساء: ۴۳)، آن را از صفات‌های افراد پرهیزکار نیز معرفی کرده و می‌فرماید: «پرهیزکاران کسانی هستند که در توان‌گری و تنگ‌دستی، انفاق می‌کنند و خشم خود را فرو می‌برند و از خطای مردم در می‌گذرند و خداوند متعال ﷻ نیکوکاران را دوست دارد» (آل عمران: ۱۳۴).

پیشوایان معصوم ﷺ نیز پیروان خود را به عفو و بخشش توصیه کرده‌اند. در روایت‌ها، از عفو با عنوان‌هایی مانند سرآمد مکارم والای انسانی (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۲۴۵)، زکات پیروزی (همان، ص ۲۴۵) زیور قدرت (همان، ص ۳۴۲)، مایه عزت انسان (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳؛ ص ۲۷۹)، سپر عذاب (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۲۴۳) و عامل طول عمر (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۷۲، ص ۳۵۹) تعبیر شده است. توصیه معصومان ﷺ به عفو و بخشش خطاهای دیگران فقط به مسائل شخصی محدود نمی‌شود، بلکه نسبت به مسئولان نظام اسلامی نیز چنین توصیه‌ای صورت گرفته است. حضرت علی ﷺ در سفارش خود به مالک اشتر رضی الله عنه که بر حکومت مصر منصوب شده بود، می‌فرماید:

نسبت به مردم مانند حیوان درنده‌ای مباش که خوردن آنها را غنیمت بدانی ... همان‌گونه که دوست داری که خداوند متعال ﷻ تو را ببخشد و از خطاهایت درگذرد، تو نیز آنان را ببخش و از خطاهایشان درگذر، از بخشش و گذشت هرگز پشیمان مباش و از کیفر دادن خوشحالی مکن (سید رضی، ۱۴۱۴ق، ص ۳۶۷).

رابطه نماگر با پیشرفت انسانی

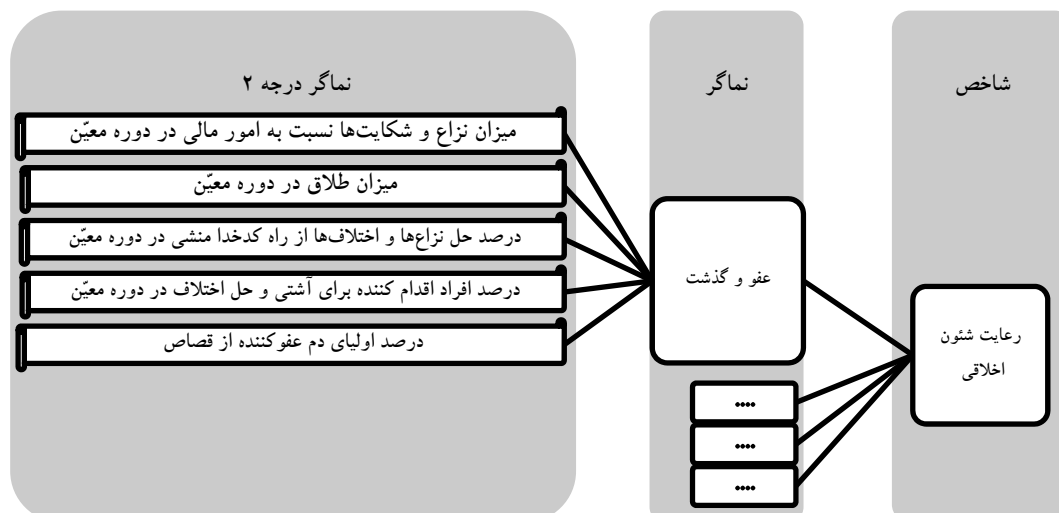
عفو و بخشش، صلح، صفا و صمیمیت را در بین افراد جامعه بیشتر کرده و دل‌ها را به هم نزدیک می‌کند. گذشتن از خطاهای دیگران کدورت‌ها و حس انتقام‌جویی را از بین برده و آشتی‌ها را افزایش می‌دهد. پیامبر اسلام ﷺ به فردی که از خدمت‌کاران خود شکایت می‌کرد، فرمود: «از خطاهای آنها درگذر تا به این وسیله دل‌های آنان را با خودت آشتی دهی» (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۹، ص ۷). اگر عفو و گذشت در جامعه رایج باشد، بسیاری از پرونده‌های قضایی تشکیل نمی‌شود و هزینه‌های گوناگون زمانی و مالی بر جامعه تحمیل نمی‌شود.

نماگرهای عفو و گذشت

برای سنجش و ارزیابی سطح عفو و گذشت فرد و جامعه نماگرهای ذیل قابل طرح است:

۱. میزان نزاع و شکایت‌ها در دوره معین - ناشی از مسائل قابل گذشت ۱
۲. میزان طلاق در دوره معین - با فرض امکان حل مشکل و تداوم خانواده ۱
۳. درصد حل نزاع‌ها و اختلاف‌ها از راه کدخدا منشی در دوره معین مانند آمار پرونده‌های مختومه به‌وسیله شورای حل اختلاف در زمان معین؛
۴. درصد افراد اقدام‌کننده برای آشتی و حل اختلاف در دوره معین؛
۵. درصد اولیای دم عفوکننده از قصاص.

جدول ۱۰: نماگرهای عفو و گذشت

۸. عفت و حیا

یکی دیگر از فضایل اخلاقی، برخورداری از عفت و حیا است. قرآن کریم رعایت عفت و پاکدامنی را برای افراد با ایمان (مؤمنون: ۵) به ویژه کسانی که امکان ازدواج ندارند، واجب می‌داند. در روایت‌های پیشوایان معصوم علیهم‌السلام بر لزوم عفت و حیا تأکید شده است؛ به گونه‌ای که حیا را کلید تمام خوبی‌ها معرفی کرده‌اند (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ج ۱، ص ۲۵۷).

رابطه نماگر با پیشرفت انسانی

عفت و حیا آثار مثبت فراوانی در زندگی فردی و اجتماعی دارند. عفت باعث پدیدآمدن آرامش درونی انسان و مایه تقرب به خداوند متعال جل جلاله است و حیا نیز باعث می‌شود که انسان خداوند متعال جل جلاله را در نهان و آشکار در نظر داشته و از این راه، خودش را از کارهای حرام حفظ کند.

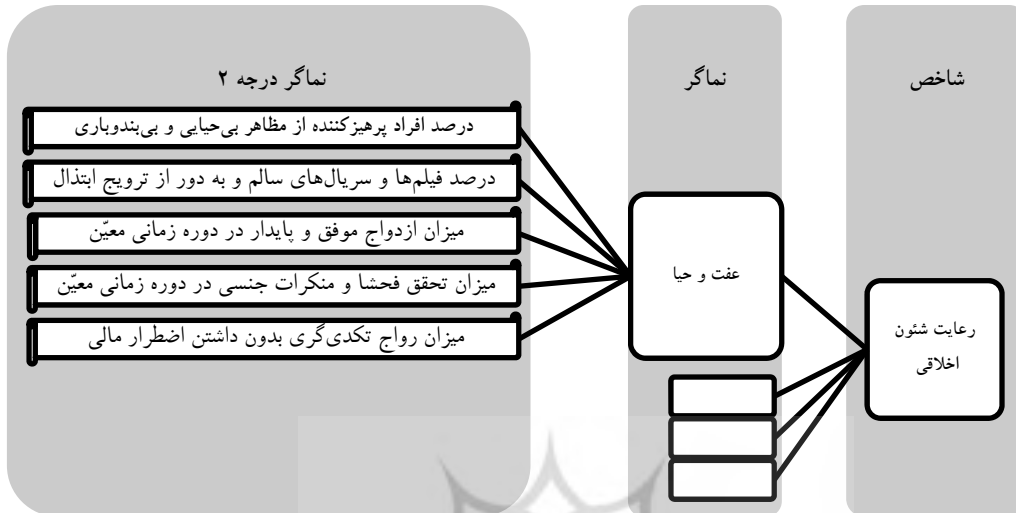
رعایت عفت و حیا در زندگی اجتماعی نیز اثر فراوانی دارد. عفت اجتماعی، محیط زندگی مناسبی را برای تربیت صحیح اقشار گوناگون جامعه فراهم و یک فضای سالم تربیتی پدید می‌آورد که همگان از فایده‌های آن بهره‌مند می‌شوند؛ زیرا که رعایت عفت، امیال و شهوت‌های جنسی را کنترل کرده (تمیمی آمدی، ۱۳۶۵، ص ۲۵۶) و انسان را از انجام کارهای زشت باز می‌دارد (همان، ص ۲۵۷). جامعه‌ای که اکثر افراد آن پاکدامن و نسبت به انجام گناهان به‌ویژه گناهان مربوط به حقوق دیگران، شرم‌ساری داشته باشند، جامعه‌ای ایمن و در برابر تهاجم فرهنگ مبتذل بیگانه مقاوم است.

نماگرهای عفت و حیا

برای سنجش و ارزیابی سطح عفاف و حیای فرد و جامعه نماگرهای ذیل قابل طرح است:

۱. درصد افراد پرهیزکننده از مظاهر بی‌حیایی و بی‌بندوباری؛
۲. درصد رواج فیلم‌ها و سریال‌های سالم و به دور از ترویج ابتذال؛
۳. میزان ازدواج موفق و پایدار در دوره زمانی معین؛
۴. میزان تحقق فحشا و منکرات جنسی در دوره زمانی معین؛
۵. میزان رواج تکدی‌گری بدون داشتن اضطرار مالی.

جدول ۱۱: نماگرهای عفت و حیا

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

مقاله پیش رو، با توجه به مبانی پیشرفت انسان از دیدگاه اسلام و ارزش‌های مهم در این رابطه، به استنباط معیار کرامت و آزادگی و شاخص‌ها و نماگرهای سنجش آن بر اساس قرآن کریم و روایت‌ها پرداخته است؛ البته برای پاسخ‌گویی به نیاز جسمی معیار تأمین معاش، نیاز عقلی معیار علم و معرفت و برای مطالبه‌های روحی معیار دین‌داری نیز لازم است. کرامت و آزادگی به عنوان معیار چهارم مانند چتری بر هر سه معیار سایه افکنده و متضمن حفظ شأن و منزلت انسان در تمام زمینه‌هاست. در مقاله پیش رو با توجه به آموزه‌های اسلامی سه شاخص ولایت‌پذیری، اطمینان خاطر و آرامش روحی و رعایت شئون اخلاقی برای معیار کرامت و آزادگی مطرح شد و جهت سنجش کمی هر یک از آنها نماگرهایی پیشنهاد شد.

منابع و مأخذ

* قرآن کریم، ترجمه آیت الله مکارم شیرازی.

۱. ابن‌ابی‌الحدید معتزلی؛ شرح نهج‌البلاغه؛ قم: مکتبه المرعشی النجفی، ۱۴۰۴ق.
۲. صدوق، ابن‌بابویه؛ الخصال؛ قم: جامعه مدرسین، ۱۳۶۲.

۳. ابن منظور؛ **لسان العرب**؛ ج ۳، بیروت: دارالفکر-دارصادر، ۱۴۱۴ق.
۴. برقی، ابوجعفر، احمد بن محمد بن خالد؛ **المحاسن**؛ ج ۲، قم: دار الکتب الإسلامیه، ۱۳۷۱ق.
۵. تمیمی آمدی؛ **غررالحکم و دررالکلم**؛ ج ۲، قم: دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۱۰ق.
۶. جوادی آملی، عبدالله؛ **کرامت در قرآن**؛ تهران: مرکز نشر فرهنگی رجاء، ۱۳۶۶.
۷. بهمنی، سعید؛ «تکننگاره‌های قرآنی معیار پژوهش قرآنی»؛ **مجله پژوهش‌های قرآنی**، ش ۵۷، ۱۳۸۸.
۸. حرّ عاملی؛ **وسائل الشیعه**؛ قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، ۱۴۰۹ق.
۹. خلیلیان اشکذری، محمد جمال؛ **شاخص‌های توسعه اقتصاد از دیدگاه اسلام**؛ قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه‌السلام، ۱۳۹۰.
۱۰. _____؛ **فرهنگ اسلامی و توسعه اقتصادی**؛ قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه‌السلام، ۱۳۸۱.
۱۱. خلیلی تیرتاشی، نصرالله؛ **معیارها و شاخص‌های توسعه انسانی در اسلام**، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه‌السلام، ۱۳۷۹.
۱۲. مصباح یزدی، محمدتقی؛ **دروس فلسفه اخلاق**؛ ج ۶، تهران: انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۶.
۱۳. دهخدا، علی‌اکبر؛ **لغت‌نامه دهخدا**؛ ج ۱، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
۱۴. راغب اصفهانی، حسین بن محمد؛ **المفردات فی غریب القرآن**؛ تحقیق صفوان عدنان داودی؛ بیروت: دارالعلم الدارالشامیه، ۱۴۱۲ق.
۱۵. رجبی، محمود؛ **انسان‌شناسی**؛ قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی علیه‌السلام، ۱۳۸۰.
۱۶. سید رضی، **نهج‌البلاغه**؛ ترجمه صبحی صالح؛ قم: هجرت، ۱۴۱۴ق.
۱۷. صباغی فیروزآبادی؛ محمد کاظم؛ **معیارها و شاخص‌های تدوین بودجه در اسلام**؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام

خمینی رحمته الله، ۱۳۹۱.

۱۸. عمید، حسن؛ فرهنگ عمید؛ تهران: انتشارات ابن سینا، ۱۳۴۳.
۱۹. فراهیدی، خلیل؛ العین؛ ج ۲، قم: نشر هجرت، ۱۴۰۹ق.
۲۰. فرهنگ، منوچهر؛ فرهنگ فشرده علوم اقتصادی، فارسی انگلیسی؛ تهران: نشر البرز، ۱۳۷۴.
۲۱. قرشی، سیدعلی اکبر؛ قاموس قرآن؛ ج ۶، قم: دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۱۲ق.
۲۲. کلینی، محمد بن یعقوب؛ أصول کافی؛ ترجمه محمدباقر کمره‌ای؛ قم: اسوه، ۱۳۷۵.
۲۳. مصباح یزدی، محمدتقی؛ مبانی معرفت دینی؛ ج ۳، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی رحمته الله، ۱۳۸۰.
۲۴. مجلسی، محمدباقر؛ بحار الأنوار؛ ج ۲، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۲۵. محدث نوری، میرزا حسین؛ مستدرک الوسائل؛ قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۸ق.
۲۶. مصباح یزدی، محمدتقی؛ آموزش فلسفه، ج ۲، تهران: چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۷۹.
۲۷. ———؛ به سوی او؛ تحقیق محمد مهدی نادری قمی، ج ۴، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله، ۱۳۹۰.
۲۸. معین، محمد؛ فرهنگ معین؛ ج ۴، تهران: سپهر، ۱۳۶۰.
۲۹. صدوق، علی بن بابویه؛ من لایحضره الفقیه؛ ج ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ق.
۳۰. نراقی، محمد مهدی، جامع السعادات، تعلیق و تصحیح سید محمد کلانتر؛ ج ۳، نجف اشرف: مطبعه النجف، ۱۳۸۳.
۳۱. واسطی، عبدالحمید؛ نگاه سیستمی به دین؛ مشهد: مؤسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلامی، ۱۳۸۸.